

ABRAHAM MASLOW'UN PSİKOLOJİK YAKLAŞIMINDA DİNİ MOTİFLER*

RELIGIOUS MOTIVES IN ABRAHAM MASLOW'S PSYCHOLOGICAL APPROACH

Bihter Kaba

Doktora Öğr., Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Psikolojisi Anabilim Dalı
PhD Student, Ankara University, Social Sciences Institute,
Department of Philosophy and Religion Sciences, Psychology of Religion
bihterkaba@hotmail.com
 0000-0001-6214-8412

Mustafa Naci Kula

Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Psikolojisi Anabilim Dalı
Prof. Dr., Uludag University, Faculty Theology,
Department of Philosophy and Religion Sciences, Psychology of Religion
nkula@yahoo.com
 0000-0003-1763-9620

Makale Bilgisi/Article Information

<h1>Hikem</h1> <p>Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi <i>Journal of Karamanoglu Mehmetbey University Faculty of Theology</i> Eylül/Sentember 2024 Cilt/Volume: 2 Sayı/Issue: 2</p>			
Makale Türü <i>Article Type</i>	Araştırma Makalesi <i>Research Article</i>	Benzerlik Taraması <i>Plagiarism Checks</i>	Yapıldı – iThenticate <i>Yes – iThenticate</i>
Geliş Tarihi <i>Received</i>	23.07.2024	Kabul Tarihi <i>Accepted</i>	10.09.2024
Yayın Tarihi <i>Published</i>	30.09.2024	e-ISSN: 3023-4247 https://dergipark.org.tr/tr/pub/hikem	
Atıf Bilgisi <i>Citation</i>	Bihter Kaba-Mustafa Naci Kula, "Abraham Maslow'un Psikolojik Yaklaşımında Dini Motifler", <i>Hikem</i> 2/2 (2024), 53-65.		
DOI	10.63022/hikem.1520628		

* Bu çalışma Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Naci Kula danışmanlığında Bihter Kaba tarafından "Abraham Maslow ve Din" başlığı ile tamamlanan, 20.06.2018 tarihinde savunulan Yüksek Lisans tezinden türetilmiştir.



Öz: Bu çalışma, 1908-1970 yılları arasında yaşamış olan Abraham Harold Maslow'un psikolojiye olan katkılarını ve eserlerinde geçen dinî motifleri araştırmayı amaçlamıştır. Bu amaçla yapılan çalışma, bir literatür taramasıdır. Abraham Maslow ile ilgili yapılan çalışmaların çoğunluğu "kendini gerçekleştirme" kavramı ile ilgilidir. Bu araştırma, Abraham Maslow'un eserlerindeki dinî motifleri ortaya koyması bakımından önemlidir. Araştırma sonucuna göre Maslow, din kavramını "örgütlenmiş din" ve "öznel/doğalcı din" olarak iki farklı yaklaşımla ele almıştır. Tanrı'nın insandan ayrı aşkın bir varlık olduğu görüşünü kabul etmediği için din adamlarından, kurallar ve ritüellerden oluşan örgütlenmiş din yerine insanın Tanrıyı mucizevi olaylarda deneyimlediği din fikrini savunmuştur. İnsanın özünde var olan kutsallığı keşfetmesinin önemli olduğunu, kutsallığın din adamlarında, kitaplarda ya da coğrafi bölgelerde olmadığını ifade etmiştir. Kutsal mabetlerde, belirli gün ve şekillerde yapılan ibadetlerin insanda derin duygular uyandırmasının mümkün olmadığı görüşünü savunmuştur. Maslow'a göre Peygamberler; mistik deneyimler yaşayan, algıları yüksek, derin düşünen insanlardır. İçlerinden gelen ilhamı insanlara iletirler. Bu yönleriyle sanatçılarla benzerlik göstermektedirler. Maslow için cennet, dünyadan ayrı bir yerde değil, insanın kendi özündedir. Kişi cennetini kendi betimler, doruk deneyimler sayesinde cennete gider ve gelir. Doruk deneyimler ise insana en yüksek düzeyde mutluluk veren ve insanı doyuma ulaştıran anlardır. Maslow, bu anları "ilahî deneyimler" ya da "aşkın bilinç deneyimleri" olarak isimlendirir. Kendini gerçekleştiren insanların özellikleri ile dinlerin istediği ideal insan özelliklerini karşılaştıran Maslow, ikisinin de benzer olduğunu bu yüzden kendini gerçekleştiren insanların herhangi bir dine inanmasalar bile dindar olduklarını ifade etmiştir. Kısaca Maslow, sağlıklı bir psikolojiye sahip olduğunu düşündüğü insanlardan yola çıkarak ideal bir insan betimlemesi yapmış, bu ideal insanın her kültürde, her dinde, her dönemde ideal olan insan ile aynı olduğunu vurgulamıştır.

Anahtar Kelimeler: Abraham Maslow, Transpersonel Psikoloji, Kendini Gerçekleştirme.

Abstract: This study aims to examine Abraham Harold Maslow's contributions to psychology, as well as the religious motifs found in his works. Most studies on Maslow focus on the concept of "self-actualization." This research is important in that it reveals the religious motifs present in Maslow's works. According to the results of the research, Maslow approached the concept of religion in two different ways: organized religion and subjective/natural religion. Since he did not accept the idea of God as a transcendent being separate from humans, he advocated for a concept of religion where humans experience God through miraculous events, rather than organized religion consisting of clergy, rules, and rituals. He expressed that discovering the sanctity inherent in human nature is important and that holiness does not reside in clergy, books, or specific geographical regions. Maslow argued that worship conducted in sacred temples, on specific days, and in certain forms, is unlikely to evoke deep feelings in people. According to Maslow, prophets are individuals who experience mystical states, possess heightened perception, and think deeply. They convey the inspiration they receive to people, which makes them similar to artists in certain respects. For Maslow, heaven is not a place separate from the world but is found within the individual. A person creates their own heaven and moves between it and the world through peak experiences. Peak experiences are moments that provide the highest level of happiness and satisfaction. Maslow referred to these moments as "divine experiences" or "transcendent consciousness experiences." Comparing the characteristics of self-actualized individuals with the ideal person as defined by religions, Maslow found similarities and stated that self-actualized individuals, even if they do not adhere to any religion, are inherently religious. In short, Maslow created an ideal human profile based on individuals who he believed had healthy psychology and emphasized that this ideal person is the same across all cultures, religions, and eras.

Keywords: Psychology of Religion, Transpersonal Psychology, Abraham Maslow, Self-Actualization.



Giriş

Abraham Maslow, psikoloji bilimine olan katkıları ile pek çok çalışmaya konu olmuş, insanın manevi yönüne de vurgu yaparak psikoloji bilimine yön vermiş önemli psikologlardandır. Maslow, ister bir dine inansın ister inanmasın insanın manevi yönünün göz ardı edilemeyeceğinden bahseder. Bu yüzden de psikoloji ve din ya da psikoloji ve maneviyat yan yana geldiğinde Maslow'un, kendini gerçekleştirme, doruk deneyimler ve transpersonel psikoloji çalışmaları önemli bir kaynak olmaktadır.

Din hemen hemen her toplumda bir şekilde var olan bir olgudur. Psikoloji bilimi, bir süre din ve maneviyata mesafeli yaklaşırsa da insanın manevi yönünü ya da dinî inancını göz ardı ederek insan psikolojisini anlamak tam anlamıyla mümkün olmadığından, psikoloji ve din ortak paydada buluşmuştur.¹ Zamanla din ve maneviyatı konu eden çalışmalar çoğalmıştır.

Din ve psikoloji bilimini yan yana getiren isimlerden olan Maslow, çalışmalarında "din" konusuna değinmiş ve farklı bakış açısı ile dinî motifler ortaya koymuştur. Dinler tarafından belirlenen ideal insan özellikleri ile Maslow'un öne sürdüğü "kendini gerçekleştiren insan" özellikleri aynıdır. Bu yüzden Maslow der ki: "Kendini gerçekleştirenler, Tanrının yolunda yürüyen insanlardır."²

İnsanın aşkın boyutuna da değinen Maslow; vecd, mistik tecrübe, varoluş, öz, mutluluk, huşû, hayret, ruh, günlük hayatın kutsanması konularına da değinerek maneviyatı psikoloji ile bütünleştirmiştir. Böylelikle insanı elen alan psikoloji bilimi, insanın her yönünü de kapsayarak bütüncül bir hâle gelmiştir.³

1. Abraham Maslow ve Psikoloji

Abraham Maslow, Nisan 1908 tarihinde Yahudi bir ailenin ilk çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Okumayı çok seven ve akademik açıdan oldukça başarılı olan Maslow, önce hukuk fakültesinde eğitim görmek için başvuru yapmış fakat daha sonra hukuk eğitimini yarıda bırakıp psikoloji eğitimi almıştır. Geçirdiği zorlu çocukluk döneminin de etkisi ile Maslow, psikolojik rahatsızlık yaşayan ya da mutsuz olan insanlardan ziyade kendini gerçekleştiren insanlar olarak tanımladığı, hayat ile barışık, mutlu insanların özelliklerini incelemeye karar vermiştir.⁴

Abraham Maslow yaptığı araştırmalarda kendini gerçekleştiren insanların aslında doğuştan sahip oldukları bir güdü sayesinde bunu başardıklarını ve her insanda bu güdünün yer aldığını ifade etmiştir.⁵ İnsan, kendini gerçekleştirme motivasyonuna sahip olduğunda bütünleşmiş bir varlığa dönüşmektedir.⁶

İnsanın bütünleşmiş bir varlığa dönüşmesi aslında sahip olduğu tüm yeteneklerini kullanması ve potansiyel olanları da geliştirmesi anlamına gelmektedir. Bu da insanın aslında çok daha üst düzey bir varlık olduğuna işaret eder.⁷ Potansiyelini açığa çıkarmak ancak insanın içsel motivasyonu ile mümkün olabilir. Var olan potansiyeli için çevreden destek alan insana sahip olmadığı bir potansiyeli çevrenin kazandırması mümkün değildir.⁸

¹ Erich Fromm, *Psikanaliz ve Din* (İstanbul: Say Yayınları, 2015), 19-20.

² Abraham H. Maslow, *Dinler Değerler Doruk Deneyimler* (İstanbul: Kuraldışı Yayınları, 1996), 45.

³ Abraham H. Maslow, *The Farther Reaches of Human Nature* (New York: Penguin / Arkana, 1971), 269.

⁴ Bihter Kaba, "Abraham Maslow ve din", (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir, (2018), 82.

⁵ Abraham H. Maslow, *Motivation and Personality* (New York: Harper and Row, 1970), 150.

⁶ Abraham H. Maslow, *İnsan Olmanın Psikolojisi*, çev. Okhan Gündüz (İstanbul: Kuraldışı Yayınları, 2011), 70.

⁷ Maslow, *Motivation and Personality*, 257.

⁸ *İnsan Olmanın Psikolojisi*, 36.



Maslow ihtiyaçlar hiyerarşisini oluştururken beş basamak belirlemiştir:

- Fizyolojik ihtiyaçlar
- Güvenlik ihtiyacı
- Ait olma ve sevgi ihtiyacı
- Saygı ihtiyacı
- Kendini gerçekleştirme ihtiyacı⁹

İhtiyaçları beş basamakta ele alan Maslow'a göre ihtiyaçlar, yüksek düzey (*higher*) ve aşağı (*lower*) düzey olarak da ikiye ayrılmıştır.¹⁰

İhtiyaçların özellikleri ise şu şekilde sıralanabilir:

1. İhtiyaç basamaklarına bakıldığında en alttaki ihtiyaçlar bütün canlılarda görülebilir. Fakat üst basamaklara çıkıldıkça ihtiyaçların diğer canlılarda görülme olasılığı azalır hatta en üst basamak olan "kendini gerçekleştirme ihtiyacı" yalnızca insanda görülür. İnsandan başka bir canlının kendini gerçekleştirme gibi bir ihtiyaç duyması mümkün olamaz.

2. Doğumla birlikte ilk basamaktaki ihtiyaçlar başlar. Bu ihtiyaçlar fizyolojik olan yeme-içme, güvenlik gibi ihtiyaçlardır. Zaman ilerledikçe ihtiyaçlar basamak basamak yükselir ve yüksek düzeydeki ihtiyaçlar ortaya çıkar.

3. Yüksek düzeydeki ihtiyaçlar vazgeçilmesi ya da feda edilmesi daha kolay olan ihtiyaçlardır. Aşağı düzeydeki ihtiyaçlar daha yaşamsal olduğu için canlılığın devam ettirilmesi açısından çok önemlidir. Kendini gerçekleştiremeyen bir insan yaşamına rahatlıkla devam edebilirken aç ya da susuz bir insanın hayatta kalması ise imkânsızdır.

4. İhtiyaç düzeyi arttıkça gerçekleştirilmesi zorlaşır ve zaman alır. İlk basamaktaki ihtiyaçlar kolaylıkla gerçekleştirilebilen ve çok da zaman almayan ihtiyaçlardır. Yemek yeme ya da su içme, uyuma gibi... Fakat bir insanın saygınlık kazanması, varlığını anlamlandırıp kendini gerçekleştirmesi için bazen bir ömür yeterli olmaz.

5. Yüksek düzeydeki ihtiyaçlar için pek çok koşulun uygun olması gerekmektedir. Sosyal çevrenin, siyasal ortamın, ekonomik koşulların, eğitim düzeyinin uygun olması gerekmektedir. Fizyolojik ihtiyaçları karşılanmamış aç ya da susuz olan bir insanın saygınlık kazanmak için çaba göstermesi beklenemez. Daha acil ihtiyaçlar her zaman önceliklidir. Bu kişilerin fizyolojik ihtiyaçlarının karşılanmış olması, üst düzey insani değerleri öğrenebildiği kaliteli bir eğitim almış olması, barış ortamında güvenli bir şekilde yaşaması gereklidir.

6. Düşük düzeydeki ihtiyaçlar, yüksek düzeydeki ihtiyaçlara göre daha kolay anlaşılır. Yüksek düzeydeki ihtiyaçlar zihinsel ve düşünsel olarak insanı daha fazla meşgul eder, gerçekleştirilmesi için daha fazla çaba gerektirir.

7. İhtiyaçlar düşükten yükseğe doğru daha soyut bir hâl alır. Birinci basamaktaki ihtiyaçlar somutken daha üst düzeydeki ihtiyaçlar soyuttur. Uyumak, yemek yemek, su içmek, barınmak oldukça somut ihtiyaçlardır. Sevmek, saygı duymak, statü kazanmak ise soyut ihtiyaçlardır. İhtiyaçlar ve bu ihtiyaçların sıralanması her zaman düzenli bir biçimde gerçekleşmeyebilir. Örneğin kendini gerçekleştirmek uğruna bir insan, işinden istifa edip kaldığı evi kaybedebilir ya da saygı görmediği bir işte aç kalmamak adına uzun yıllar çalışabilir.¹¹

⁹ Maslow, *Motivation and Personality*, 35-55.

¹⁰ Maslow, *Motivation and Personality*, 97.

¹¹ Maslow, *Motivation and Personality*, 52-105.



Maslow, psikolojinin insancıl olması ve yalnızca psikolojik rahatsızlıklara odaklanmaması gerektiğini savunur. Ona göre psikolojik açıdan kendini iyi hisseden sağlıklı, mutlu bireyler de mutlaka psikolojinin araştırma alanına dâhil edilmelidir.¹²

Maslow'un psikoloji bilimine yönelik bu insancıl yaklaşımı, onun "hümanist psikolojinin babası" olarak isimlendirilmesini sağlamıştır. Onun için bu hümanist hareket insanın ihtiyaçlarını göz önünde bulundurmaktır. Çünkü felsefe, ekonomi ya da diğer bilimler insanın ihtiyaçlarını hümanist psikoloji gibi önemsememektedir.¹³

Hümanist psikoloji her ne kadar ilerleyen süreçte resmî hale gelse de psikolojinin ana akımlarından biri hâline gelmemiştir. Bu dönemde 1961 yılında "Hümanist Psikoloji Dergisi" kurulmuş ve 1971 yılında Hümanist Psikoloji Bölümü resmî hâle gelmiştir.¹⁴

Hümanist psikolojinin kurucusu olan Abraham Maslow, Sutich ile birlikte insanın manevi boyutu üzerinde çalışmaya başlar. Psikolojinin oldukça önem arz eden bu gerçeği göz ardı ettiğini fark ederler. Hümanist psikolojinin genel çerçevesinin değişmesi gerektiğine inanırlar.¹⁵ Bu değişimde maneviyat, mistik gelenekler, insanın aşkın yönü, insanı dine ve sanata yönelten ilham ön plana çıkar. İnsanın gerçeği olan bu duyguların ortaya çıkarılması ve psikoloji bilimi ile araştırılması gerektiğine inanırlar. İnsanın gerçekliği olan bu duyguların varlığının bilimsel kanıtı üzerinde değil, insanın bu duyguları tecrübe ediş şekilleri üzerinde yoğunlaşırlar.¹⁶

İnsanların farklı deneyimlerini el almak isteyen bir grup California'da bir araya gelir. 1967 yılında, Abraham Maslow, Anthony Sutich, Stanislav Grof, James Fadiman, Miles Vich ve Sonya Margulies hümanist psikolojinin de araştırmadığı insanın farklı deneyimlerini araştırmaya karar verirler. Bu yeni disiplinin adını da "transpersonel psikoloji" olarak belirlerler. Sonraki süreçte aynı isimde bir dernek ve dergi kurulur. Birkaç yıl sonra da 1975'te Robert Frager, Palo Alto'da (California) Transpersonal Psikoloji Enstitüsünü kurar.¹⁷

Hümanist psikoloji ve sonrasında gelen transpersonel psikoloji Maslow'un hayatında büyük öneme sahip olmuştur. Transpersonel psikolojinin etkisi olarak yaşamının ilerleyen yıllarında Maslow, kendini gerçekleştirme yerine "kendini aşma" kavramından bahseder. Bu teorisine göre kendini gerçekleştirmenin ötesinde bir seviye olan kendini aşma, insanın kendi sınırlarının ötesine geçebilmesidir.¹⁸ Bu yüzden transpersonel psikolojiyi "insan-ötesi" olarak tanımlar.¹⁹ Transpersonel psikoloji; değerler, aşkın deneyimler, mistik tecrübe, öz, huşu, ruh, bütünleştirici bilinç, meditasyon, kozmik uyum ve vecd konuları ile ilgilenir.²⁰

2. Abraham Maslow'un Eserlerinde Dinî Motifler

Çocukluğunda yaşadığı olumsuz tecrübeler sebebi ile din konusuna oldukça mesafeli olan Abraham Maslow, buna rağmen din ile ilgili çalışmalar yapmıştır. Özellikle *Dinler*,

¹² Abraham H. Maslow, *Eupsychian Management: A Journal* (Homewood, IL: Richard D. Irwin, 1965).

¹³ Lowry R. J., *The Journals of Abraham Harold Maslow* (Monterey, CA: Brooks/Cole, 1979), 672.

¹⁴ Sydney Ellen Schultz - Duane P. Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, çev. Yasemin Aslay (Kaknüs Yayınları, 2016), 682.

¹⁵ Stanislav Grof, "Brief History of Transpersonal Psychology", *International Journal of Transpersonal Studies* 27/1 (2008), 47.

¹⁶ David Wulff, "Transpersonel (Benötesi) Psikoloji", çev. Ali Ulvi Mehmedoğlu - Saliha Uysal, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (2014), 243.

¹⁷ Stanislav Grof, "Brief History of Transpersonal Psychology", 47.

¹⁸ Maslow, *The Farther Reaches of Human Nature*, 259.

¹⁹ Andrew R. Fuller, *Psychology and Religion: Classical Theorists and Contemporary Developments* (UK: Rowman & Littlefield Publishers, 2007), 158-160.

²⁰ Maslow, *The Farther Reaches of Human Nature*, 269.



Değerler, Doruk Deneyimler kitabında din ile ilgili görüşlerine yer vermiştir. Ona göre din, “öznel/doğalcı din” ile “örgütlenmiş din” olarak ikiye ayrılır.²¹

2.1. Din

2.1.1. Örgütlenmiş Din

Abraham Maslow’a göre anlama odaklanmak yerine nesnelere kutsal sayan, örgütlere odaklanan din örgütlenmiş, kurumsal dindir. Bu dinin özellikleri içsel deneyimi göz ardı etmesi, peygamberlerin içe doğuş deneyimlerinden ziyade kutsal mabetleri ve somut olanı önemli saymasıdır. Bu özellikleri sebebi ile Maslow, örgütlenmiş din olarak tanımladığı bu din anlayışını eleştirir.²²

Maslow için kutsal mabetler, dini bir deneyim ve vecd hali olarak yaşayanların en büyük düşmanıdır. Çünkü somut olan bu dinî yaklaşım, insanın ilahi deneyimlerini, mistik boyutunu görmeden gelirler hatta buna engel olmak isterler.²³

Maslow, ibadetler esnasında anlamı düşünülmeden ezbere okunan sözcüklerin, sembolik olarak otomatikleşmiş hâle gelen hareketlerin hiçbir şekilde insanın içsel derinliklerine hitap etmediğini ifade eder ve bu durumu eleştirir. Eğer bu hareketler ya da sözler insanda derin duygular uyandırmıyor ya da aşkın deneyimlere sebep olmuyorsa kişi için anlamını yitirir. Fakat din, ibadetlerin yerine getirilmesini önemser ama insana hissettirdiklerini ya da bir deneyim hâline gelip gelmemesini önemsemez. Bu ibadetlerin günleri ve şekilleri bellidir. Sınırları bir kurum tarafından çizilen bu ibadetlerin insan üzerinde etkili olması mümkün değildir.²⁴

Geleneksel ve kalıplayan yapılar bireyin kendini gerçekleştirme sorumluluğunu hafifletir ama karşılığı özgürlükten vazgeçmektir. Böyle ortamda kişinin özünü inkâr eden, zayıflatan yaşantılar söz konusudur. Bu yaşantıların tekrar edildiği kalıplayan yapıda kişi “kendine” yabancılaşır.²⁵

Dinin soyut düşünme yerine daha çok somut düşünmeye meyilli, eğitim seviyesi düşük kişilerin elinde olması, soyut kavramların somutlaştırılmasına ve putlaştırmanın ortaya çıkmasına neden olur. Maslow’a göre bu insanlar sadece ritüelleri yerine getiren ama dinî bir tecrübe yaşamayan insanlardır. Oysaki dinler temelde bu şekilde putlaştırmalara karşı çıkarlar ama aynı zamanda bu putlaştırmaya da sebep olurlar.²⁶

Örgütlenmiş dinler değişime karşıdır. Bu, Maslow’un en çok eleştirdiği noktalardan biridir. Çünkü din, kuralların değişmez olduğunu savunurken aynı zamanda insanla var olan değişimi reddederek bir dinin pratikte insanla uyumlu olmasına engel olmaktadır. Değişim yoksa uyum da yoktur ve bu da kabul edilmez bir durumdur.²⁷

Nesnelere ya da yerlere kutsallık atfeden anlayışı eleştiren Maslow, kutsallığın ancak insanın özünde var olduğu fikrini savunur. İnsan mucizeyi ya da kutsallığı dışarıda bir yerlerde değil, özünde aramalıdır. Mucize, örgütlenmiş din tarafından belirlenmiş bir yer ya da eserde değil, var olan her yer ve her şeydedir. Eğer insan bunu fark ederse kutsallığı aramak

²¹ Colin Wilson, *New pathways in psychology: Maslow and the Post-Freudian revolution* (New York: Taplinger, 1972), 155.

²² Maslow, *Dinler Değerler Doruk Deneyimler*, 24.

²³ Maslow, *Dinler Değerler Doruk Deneyimler*, 28.

²⁴ Maslow, *Dinler Değerler Doruk Deneyimler*, 27-29.

²⁵ Öznur Özdoğan, *Dindarlıkla İlgili Bazı Faktörlerin Kendini Gerçekleştirme Düzeyine Etkisi* (Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 1993), 38.

²⁶ Maslow, *Dinler Değerler Doruk Deneyimler*, 27.

²⁷ Maslow, *Dinler Değerler Doruk Deneyimler*, 59.



için başka yerlere gitmesine gerek olmadığını anlayacaktır. Eğer kişi din adamlarını reddeder ve kendi özü ile iletişim kurmayı başarabilirse o zaman özgürleşecektir. Bu özgürlük, insanın kendini gerçekleştirmesinde oldukça önemlidir. Fakat bu reddedişin sınırlarının da iyi bilinmesi gerekmektedir. İnsanın kendini gerçekleştirmesine destek olacak kişiler bu reddedişe dâhil olmamalıdır.²⁸

2.1.2. Öznel/Doğalcı Din

Maslow'a göre en yüksek ruhsal değerler doğalcı bir yapıya sahiptir. Buradan yola çıkıldığında ise bu ruhsal değerler birtakım doğaüstücü yasalara ve onaylamalara pek de ihtiyaç duymaz. Kişinin yaşadığı öznel din deneyimleri, öznel/doğalcı dinin temelini oluşturur. Burada deneyim yaşayan kişi, kutsallığın arandığı bir keşif içindedir. Kişi, örgütlenmiş dinlerin belirlediği kutsallık anlayışından uzaklaşır ve aslında var olan her şeyde ve her yerde kutsallığın varlığını keşfeder.²⁹ Kişiye özel olan bu deneyimleri yaşayan kişinin dini, öznel/doğalcı din olarak isimlendirilir.³⁰

Maslow, örgütlenmiş din anlayışından uzak farklı bir din anlayışına sahip olan kişilerle yaptığı görüşmelerde, bu kişilerin örgütlenmiş din anlayışına sahip diğer insanlara nazaran daha fazla aşkın bilinç deneyimleri yaşadığını ifade eder. Bu kişiler örgütlenmiş dinî anlayışın belirlediği kurallardan uzak durdukları için kendi değer yargılarını oluştururlar. Bu yargıları oluşturan kendileri olduğu için içsel motivasyon ile bu kuralları uygulama ve benimsemeye ahlak ve yaşam felsefesini yaşama noktasında daha hassas ve ciddidirler. Maslow, tam bu noktada aslında bu insanların Tanrısal özelliklerle bezendiğinden bahseder. Tanrıca olmayan bu kişiler, kendilerinin ulaşabileceği en iyi noktaya ulaşma konusunda çaba göstermişler ve kendini gerçekleştirme yolunda öznel dinî deneyimler yaşamışlardır.³¹

Bu konuyla ilgili benzer görüşler de mevcuttur. Örneğin John Mc. Murray, insanın amaçladığı her şeyin, insanın kendinde mevcut olduğunu, kendi özü ile iletişime geçebilen kişilerin bu hedefe ulaşabileceğini ifade eder. John Dewey bu durum için "ortak inanç" tanımını yapar, Erich Fromm da "insancıl inanç" kavramını kullanır.³²

2.2. Tanrı ve Peygamberlik

Maslow'un din anlayışında Tanrı varlık deneyimlerinde somutlaşmıştır.³³ Tanrı kavramına da bu bağlamda yaklaşan Maslow genel olarak insanın tanrısal yönüne atıfta bulunmuştur.³⁴

Tanrı eğer kişinin algısında özel bir yere sahip olmazsa sadece cezalandıran, affetmeyen ve korkulması gereken bir varlık olarak bilinir, belirli şartların yerine getirilmesini emreden bir Tanrı olarak algılanır. Oysaki Tanrı her şeyde tecrübe edilebilmelidir. O bir iyilik ve güzellik halindedir. Tanrı tabiatın kendisinde olmalıdır, aşkın olmamalıdır, insanın davranışlarını kontrol eden ve insandan ibadet bekleyen bir Tanrı da olmamalıdır.³⁵

Tanrı tanımı değiştirilse ateistlerin bile bunu kabul edeceğine ifade eden Maslow; Tanrıyı, "kendi olmak", "evrenin birleştirici ilkesi", "her şeyin bütünü", "evrenin anlamlılığı" şeklinde

²⁸ Maslow, *Dinler Değerler Doruk Deneyimler*, 10.

²⁹ Maslow, *Dinler Değerler Doruk Deneyimler*, 10.

³⁰ Fuller, *Psychology and Religion: Classical Theorists and Contemporary Developments*, 155-158.

³¹ Maslow, *Dinler Değerler Doruk Deneyimler*, 27-30.

³² Fromm, *Psikanaliz ve Din*.

³³ Andrew Reid Fuller, *Psychology and religion: classical theorists and contemporary developments* (Lanham, Md: Rowman & Littlefield Publishers, 2008).

³⁴ *İnsan Olmanın Psikolojisi*, 88.

³⁵ Fuller, *Psychology and Religion: Classical Theorists and Contemporary Developments*, 155-162.



tanımlar ve bu tanımlamaların kişisel tanımların çok ötesinde olduğunu, bütünsel ve kapsayıcı bir tanımlamanın daha uygun olduğunu savunur.³⁶

Maslow, aşkın ve her şeye gücü yeten bir Tanrı inancının kötülük problemini ortaya çıkardığı noktasına dikkat çeker. Çok seven bir tanrı neden acıların var olmasına izin verir ya da neden savaş ve afetlerle ızdırap çeken insanların ızdırabını engellemez? Pek çok insan, aşkın ve her şeye güç yetiren Tanrı inancına sahip olduğu için anlamlandıramadığı kötülük problemi ile uğraşmaktadır aynı zamanda. Bu soruları sesli olarak sormasına da cevap bulamadığı için içsel bir sıkıntı yaşamaktadır.³⁷ Bu yüzden bu insanlar cevap bulamayacakları sorular sordukları için bilmekten vazgeçerler. Bazı soruların cevaplarını Tanrının alanı olarak görürler ve bu yüzden de bu soruları sormaktan vazgeçerler. Hatta bu soruları soranlara öfke duyarlar. Tanrı mucizelerde gizli, tecrübe ile açığa çıkan ve keşfedilen bir duygu, bir anlamdır. İbadet bekleyen, koruyan, cezalandıran, insanı korkutan, insanı seven, aşkın bir Tanrı anlayışı Maslow'a göre mümkün değildir.³⁸

Maslow peygamberleri doruk deneyim yaşayan kişiler olarak nitelendirir. Onlar kişisel deneyimleri ile pek çok bilgiye sahip olurlar, kendi içsel kimliklerini bulurlar, kendi ahlaki gerçekliklerini oluştururlar. Diğer insanlardan üstün olmadıkları gibi Tanrı tarafından seçilmiş, günahsız kişiler de değildirler. Sadece içe doğuş deneyimlerini üst seviyede yaşayan mistik insanlardır. Peygamber yasa koyucu olan bir örgüt başkanıdır ve bu örgüt içe dönüş olayını temel alarak biçimlendirilmiştir. Peygamberlerin yaşadıkları mistik deneyimler veya doruk deneyimler insan topluluklarının bağlanmasını kolaylaştırmaktadır. Bu deneyimler aynı zamanda dinin de özünü oluşturmaktadır.³⁹ Peygamberler daha duyarlı, derin düşünen, doruk deneyimler yaşayan insanlar olarak sanatçılarla benzerlik göstermektedirler.⁴⁰

2.3. Cennet

Maslow için cennet dünyadan ayrı aşkın bir boyutta değil, bu dünyadadır, insanın kendi özündedir.⁴¹ Kişi kendi cennetini kendi betimler, cennete doruk deneyimlerle gider ve gelir. Kısacası Maslow, doruk deneyim yaşanan anı cennete gitme anı olarak tanımlar. Cenneti bu dünyanın ötesinde düşünen din, insanın gelişim göstermesine de engel olmaktadır. Cennetin çok başka bir yerde olduğu düşüncesi, bu uzaklık fikri aynı zamanda bazı kötülüklerin yayılmasına da sebep olmaktadır.⁴²

Doruk deneyimler, kişinin sonradan dünyaya dönüş yaptığı kişisel bir cennet yolculuğudur. Bu tanımla Maslow, cenneti, bu dünyadaki yaşamın ardından gidilecek belli bir yer olarak tanımlamamış tamamen kişinin çevresinde, sadece bir an sonra, tek bir adımla ulaşılabilecek bir yer olarak tanımlamıştır.⁴³ Cennet insanla birlikte, insanda ve her yerde vardır. Yaşarken bu şekilde cenneti tecrübe eden insan, yaşam boyu unutamayacağı ve etkisini her zaman hissedeceği içsel bir güce sahip olur.⁴⁴ Doruk deneyimleri cennete gitmek olarak ifade eden Maslow, içsel dönüş yapmak yerine sadece cennete gitmeyi amaçlamanın kişiyi bencillığe hatta sadizme götüreceğine inanır.⁴⁵

³⁶ Maslow, *Dinler Değerler Doruk Deneyimler*, 34.

³⁷ *İnsan Olmanın Psikolojisi*, 100.

³⁸ *İnsan Olmanın Psikolojisi*, 70.

³⁹ Maslow, *Dinler Değerler Doruk Deneyimler*, 23.

⁴⁰ Maslow, *Dinler Değerler Doruk Deneyimler*, 55.

⁴¹ *İnsan Olmanın Psikolojisi*, 110.

⁴² *İnsan Olmanın Psikolojisi*, 152.

⁴³ Maslow, *Dinler Değerler Doruk Deneyimler*, 45.

⁴⁴ *İnsan Olmanın Psikolojisi*, 164.

⁴⁵ Maslow, *The Farther Reaches of Human Nature*, 332.



2.4. Kendini Gerçekleştirme ve Din

Maslow, psikolojik yönden sağlıklı gördüğü bireyler üzerinde yaptığı araştırmalarda din ve kendini gerçekleştirme arasındaki ilişkinin olumlu mu olumsuz mu olduğunu araştırmıştır. Kişi inanç şekli olarak geleneksel bir algıya sahipse bu etki olumsuz olmaktadır.⁴⁶ Eğer kişinin din inancı, Maslow'un tanımladığı şekliyle öznel/doğalcı din ise bu inanç kişinin kendini gerçekleştirmesine olumlu şekilde etki etmektedir.⁴⁷

Maslow'un üzerinde durduğu noktalardan biri de kendini gerçekleştiren insanların özellikleri ile dinlerin istediği insan özelliklerinin benzerliğidir. Aşkın benlik, insana zarar veren olumsuz olarak tanımlanan düşmanca hislerden, intikam duygusundan, kinden ve nefretten kişinin uzak durması, insanın doğayı ve insanı koruma ve ikisine de katkı sağlama isteği gibi ulvi amaçlarını gerçekleştirmek için çaba göstermesi, alt düzey isteklerinin yüce amaçlar için terk edilmesi bu özelliklerdendir.⁴⁸ Kendini gerçekleştiren insanlar aynı zamanda devrimcidirler, haksızlıklar karşısında savaşırlar, zulme karşı çıkarlar, merhametlidirler ve toplumun gelişmesi için çaba harcarlar.⁴⁹

Maslow, kendini gerçekleştiren insanların özellikleri ile dinin istediği insanların özelliklerini karşılaştırırken bu insanların üzüntü veren olaylara bakışını da ele alır. Her iki gruptaki kişiler de üzüntüyü ya da yaşamın getirdiği olumsuz olayları karşılarken suçlayıcı bir yaklaşımdan ziyade merhametli, neşeli, olgun, bazen hüznü ama insancıl bir şekilde karşılırlar. Dindar insanların da olayları isyan etmeden büyük bir yaşam olgunluğu ve anlayış ile karşıladıklarından bahseden Maslow, kendini gerçekleştiren insanların da aynı duyguları yaşadığını ve bu kişilerin evrensel anlayışı suçlayıp mutsuz olmadıklarını ifade etmiştir.⁵⁰

Kendini gerçekleştiren insanlar ile dindar insanların özelliklerinin benzer olduğunu vurgulayan Maslow, bu özelliklerin insanı tanrısalılaştırdığını ifade eder. Herhangi bir Tanrıya inanmasalar da bu insanlar Tanrısız dindarlardır ve özellikleri sebebi ile tanrısallaşmışlardır. Kısacası Maslow, Tanrı ile ilgili görüşlerini belirtirken bir Tanrının var olup olmadığından ziyade Tanrıya inanan insanlarda olması gereken özellikler üzerinde yoğunlaşmıştır ve Tanrıyı insanın davranışları ile somutlaştırmıştır.⁵¹

2.5. Değerler ve Din

Hümanistler uzun yıllar insan için doğal, mutluluk veren, faydalı bir değerler sistemi kurmayı istemişler fakat bunu da insan dışında var olduğu kabul edilen bir otoriteye ait kurallar bütününe kabul ederek yapmak istememişlerdir. Bu değerlerin de insanla birlikte ve insanın içinde var olduğuna inanmışlardır.⁵²

Doruk deneyimler yaşayan insanlar bu değerlere ulaşan insanlardır. Maslow'a göre doruk deneyim anları ve insanların kendilerini gerçekleştirdikleri dönemleri "değerler" hakkında ipucu vermektedir. Bu insanlar "insan" olarak tanımlanmalarını sağlayan ve diğer bütün canlılardan kendilerini ayıran kapasitelerini en iyi şekilde koruyup kullanırlar. Bu yüzden de bu insanlar evrimin en üst basamaklarında yer alırlar.⁵³

⁴⁶ David M. Wulff, *Psychology of religion: classic and contemporary* (New York: John Wiley & Sons, 1997), 617.

⁴⁷ Ali Ayten, *Psikoloji ve Din* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), 142.

⁴⁸ Ali Ayten, "Kendini Gerçekleştirme ve Dindarlık: Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma", *MÜİFD* 29 (2005), 185-204.

⁴⁹ Maslow, *Dinler Değerler Doruk Deneyimler*, 10.

⁵⁰ Maslow, *Dinler Değerler Doruk Deneyimler*, 44.

⁵¹ *İnsan Olmanın Psikolojisi*, 118.

⁵² *İnsan Olmanın Psikolojisi*, 158.

⁵³ *İnsan Olmanın Psikolojisi*, 166.



Maslow, sağlıklı insanlar üzerinde araştırma yaparken “Sağlıklı insanın değeri ne olmalıdır?” sorusunun yerine “Sağlıklı insanın gerçekte değerleri nelerdir?” sorusunu sormaktadır. Bu sorunun, Aristo’nun “Gerçekten iyi ve değerli olan, iyi insana değerli ve güzel gelendir.” düşüncesi ile bağdaştırılabileceğini ifade eder. Aynı zamanda bu değerler insanın yapısında bulunur ve biyolojik, kalıtsal kökleri olmakla birlikte kültür tarafından da geliştirilir. Aslında bütün insanlar bu değerleri yaşama eğilimi içindedir. Şayet insanlar özgür bırakılsalar böyle bir durumda yanlışı, kötüyü, başkasına zarar vereni değil, doğruyu iyiyi ve güzeli, bütünleşmiş, neşe verici, canlı ve özgün olanı seçme eğiliminde olurlar. Bu seçimler ve doruk deneyimlerde algılanan değerler aynı olmakla birlikte varlık değerlerini oluştururlar. Maslow, bu değerleri “V-değerleri” olarak adlandırır.⁵⁴

İnsanın doğasında var olan bu değerleri kişi kendisi seçer ve yaratır. Maslow’un insanın kendini keşfetmesiyle ortaya çıkan bu değer düşüncesi, aşkın bir Tanrı tarafından belirlenen değerlerin var olduğuna inanan insanlarla çelişmesine sebep olur. Maslow, erdemli olmak için doğaüstücü yasaların gerekliliğine inanmamaktadır.⁵⁵ Her ne kadar Maslow, değerlerin belirlenmesinde herhangi bir doğaüstü yasayı kabul etmese de var olan dinlerin de bu değerlerin insana kazandırılmasını istediğini ifade eder. Bu değerler, insanın “özü” ile uyumlu olmalıdır. Dolayısıyla dinin yaşanan değerleri, insanın özünde bulunan değerlerle uyumlu değilse yaşanan din insanın kendini gerçekleştirilmesinde olumlu işlevini yitirir.⁵⁶

Değerler, yapısı gereği bireyin tutarlı davranışlar ortaya koymasında ve sağlıklı bir ilişki tarzı gerçekleştirilmesinde önemli bir rol oynar.⁵⁷ İyilik, fedakârlık, sevgi zaten insanın var olmasıyla birlikte var olmuş, sadece keşfedilmesi gereken değerlerdir. Değerler eğitimle insana kazandırılabilir ama asıl olan doğalcı temellerle bu değerlerin insana kazandırılmasıdır.⁵⁸

Sonuç

Abraham Maslow, Yahudi bir aileden geldiği için anti-semitist kişilerin kendisine olan eziyetleri sebebiyle kilise ve din adamlarına karşı derin bir kırgınlık duyarak büyümüştür. Annesinin aşırıya kaçan, dine dayandırdığı eziyet verici davranışları, çevrede Yahudi olmasından kaynaklı gördüğü eziyetler her zaman dine karşı mesafeli durmasına sebep olmuştur. Buna rağmen “*Dinler, Değerler, Doruk Deneyimler*” isimli bir eser yazmış ve din ile ilgili görüşlerine geniş bir şekilde yer vermiştir.

Maslow’a göre din, “örgütlenmiş din” ve “özel/doğalcı dinî deneyim” olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Maslow’un bu ayrımı yapmasında hiç şüphesiz kilise ve din adamlarının büyük etkisi olmuştur. O; belli ritüeller, katı kurallar, sayılar, anlamı anlaşılmayan sözler, sembolik hareketler çerçevesinde yaşanan bir dinin kişinin aşkın bilinç deneyimler yaşamasına engel olacağına inanmaktadır. Örgütlenmiş din olarak tanımladığı bu din, dinî deneyimin ve dinî tecrübenin düşmanıdır. Böyle bir dinin ise manevi hayatın kaynağı olamayacağını ifade eder. Kutsal yerleri ziyaret etme endişesinde olan ve mucizeleri başka yerde arayan insanların aslında var olan her şeyin bir mucize olduğunu fark edemediklerine de değinen Maslow, insanın özgürlüğüne kavuşmasını sağlayacak en önemli adımın ise,

⁵⁴ *İnsan Olmanın Psikolojisi*, 179-180.

⁵⁵ Maslow, *Dinler Değerler Doruk Deneyimler*, 30.

⁵⁶ Öznur Özdoğan, “Kendini Gerçekleştirme Açısından İnsan-Din İlişkisi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37/3-4 (01 Aralık 1997), 360.

⁵⁷ Mustafa Naci Kula, *Ergenlerde Kimlik Bunalımı ve Din Eğitiminin Etkisi* (Bursa Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1986), 43.

⁵⁸ *İnsan Olmanın Psikolojisi*, 179.



kutsal ile bağı olduğunu ileri sürüp, dini muhafaza görevini üstlenmiş din adamları sınıfını reddetmek olduğunu savunur. Tüm bu düşüncelerinin temelinde aslında insanın duygu ve düşüncelerinde özgür bırakılması gerektiği inancı yatmaktadır. Zaten özgür bırakılan insanın içindeki potansiyeller açığa çıkar ve insan, varlığının en üst seviyesine ulaşır, kendini gerçekleştirir hatta kendini aşar. Bunun için de Maslow'a göre insan örgütlenmiş dinden uzak durmalı öznel/doğalcı dinî deneyim yaşamalıdır. Örgütlenmiş dinler insanın kendini gerçekleştirmesine de engel olmaktadır.

Maslow'a göre öznel/doğalcı olan din deneyimleri dinin temelini oluşturmaktadır. Kutsal olan her şey sıradan olandadır ve insan bu kutsallığa her an her saniye ulaşabilir. Böylelikle insan daha fazla aşkın bilinç deneyimleri yaşar, bu deneyimlerle kendisini keşfeder. Doruk deneyimler Tanrısal olmanın yani Tanrıya benzemenin bir başka yoludur. Yani kişi bir nevi mükemmel tanrısal özelliklerle donanır ve kötü, çirkin olan hiçbir özelliği bünyesinde barındırmaz. Öznel/doğalcı dinî deneyim yaşayan insanlar kendilerini gerçekleştirme fırsatı bulurlar ki bu insanların özellikleri aslında dinlerin oluşturmak istediği ideal insanın özellikleridir. Bu yüzden de bu insanlar Tanrısal özellikleri olan insanlardır. Tanrıya inanmasalar bile Tanrı yolunda yürüyen dindarlardır. Kendini gerçekleştirmenin ötesine ulaşan insanlar kendini aşan insanlardır. Maslow, kendini aşan insanların ise daha fazla dindar olma ve daha fazla maneviyata yönelme eğiliminde olduklarına da değinir. Hatta kendini aşmış bazı ateistlerin, bazı rahiplere göre daha dindar oldukları görüşünü savunur.

Maslow, insanı seven, koruyan, cezalandıran, insanın kendisine ibadet etmesini bekleyen aşkın bir Tanrı inancını kabul etmez. Hatta böyle bir Tanrı anlayışının, afet, kötülük, acı, keder ve elem gibi durumlarla karşılaşan insanların Tanrı algılarını bozarak anlamsızlık yaşayacağını ifade eder. Maslow'a göre Tanrı tüm mucizelerde tecrübe edilebilmelidir. Tanrı, aşkın değil, insanla ve evrenle iç içedir. Sadece insanın bunu keşfetmesi gerekmektedir. Tanrı, "kendi olmak", "evrenin birleştirici ilkesi", "her şeyin bütünü", "evrenin anlamlılığı", "bütünleyici ve birleştirici ilkeler" ya da "uyumun ilkesi" şeklinde tanımlanmalıdır.

Maslow için peygamberlerin diğer insanlardan hiçbir üstünlüğü yoktur. Onlar sadece örgütleyici ve yasa koyuculardan kendilerini soyutlamayı başarmış, kendi kişisel deneyimleri aracılığı ile dünya, evren, ahlak hakkında kendi gerçeğini, kendi içsel kimliğini bulmuş kişilerdir. Daha duyarlı, daha derin düşünen kişiler olarak peygamberler ve sanatçılar Maslow için benzer özelliklere sahiptirler.

Maslow, cennet anlayışının ise kişinin kendisi tarafından betimlenebileceğine değinir. Kişi bu dünyada cennete gider ve gelir. Kendisi doruk deneyimleri kişinin cennete gitmesi olarak yorumlar. Kısacası Maslow, ölüm sonrasında var olacak ve bu dünyadan ayrı bir cennet anlayışı yerine bu dünyada kişinin kendi deneyimleriyle gidip gelebildiği cennet anlayışına sahiptir.

Özet olarak Maslow, kurallarla çevrilmiş, herhangi bir kutsal kitabın ve din adamlarının olduğu, dinî ritüellerin sadece şekilden ibaret olduğu, kalıplarla belirli zamanlarda yapılmak üzere insanlara dayatıldığı, doğadan ayrı, doğaüstü, aşkın bir Tanrı inancını kabul etmez. Din, dışarıdan belirlenmiş kurallarla yaşanmadığı gibi insanın özünde, insanın belirlediği ve tecrübe ettiği şekilde yaşanır. Maslow, evrensel bir dine inanmasa da dinî tecrübenin evrensel olduğuna inanır. Doruk deneyimler ve özgür seçimler insanın varlığıyla birlikte var olan değerleri ortaya çıkarır ve bu sayede insan kendini gerçekleştirir. Kendini gerçekleştiren insanların özellikleri ile Tanrı ya da Tanrısız tüm dinlerin gerçekleştirmek istediği "ideal insan" özellikleri birbirinin aynısıdır. Kim bu değerleri yaşarsa herhangi bir Tanrıya inansın ya da inanmasın "dindar" olarak nitelendirilir. Tanrı, kendini gerçekleştirme sürecinde olan



insanın sahip olabileceği toplam değerlerin tümünün sembolik bir ifadesidir. Kendini gerçekleştirmenin daha da ötesinde “kendini aşma” vardır. İnsan kendi sınırlarını aşabilen bir varlıktır. Bu da insana mistik bir boyut kazandırır ve insanın ulaşabileceği en üst seviye olan kozmosla bütünleşmeye ulaştırır.



Kaynakça

- Abraham H. Maslow. *Eupsychian Management: A Journal*. Homewood, IL: Richard D. Irwin, 1965.
- Abraham H. Maslow. *İnsan Olmanın Psikolojisi*. çev. Okhan Gündüz. İstanbul: Kuraldışı Yayınları, 2011.
- Ayten, Ali. "Kendini Gerçekleştirme ve Dindarlık: Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma". *MÜİFD* 29 (2005), 185-204.
- Ayten, Ali. *Psikoloji ve Din*. İstanbul: İz Yayıncılık, 3. bsk., 2012.
- Fromm, Erich. *Psikanaliz ve Din*. İstanbul: Say Yayınları, 2015.
- Fuller, Andrew R. *Psychology and Religion: Classical Theorists and Contemporary Developments*. UK: Rowman & Littlefield Publishers, 2007.
- Fuller, Andrew Reid. *Psychology and religion: classical theorists and contemporary developments*. Lanham, Md: Rowman & Littlefield Publishers, 4th ed., 2008.
- Kaba, Bihter. "Abraham Maslow ve din". (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi*, Eskişehir.
- Kula, Mustafa Naci. "Ergenlerde Kimlik Bunalımı ve Din Eğitiminin Etkisi". (Yüksek Lisans Tezi) *Bursa Uludağ Üniversitesi*, 1986.
- Lowry R. J. *The Journals of Abraham Harold Maslow*. Monterey, CA: Brooks/Cole, 1979.
- Maslow, Abraham H. *Dinler Değerler Doruk Deneyimler*. İstanbul: Kuraldışı Yayınları, 1996.
- Maslow, Abraham H. *Motivation and Personality*. New York: Harper and Row, 1970.
- Maslow, Abraham H. *The Farther Reaches of Human Nature*. New York: Penguin / Arkana, 1971.
- Özdoğan, Öznur. *Dindarlıkla İlgili Bazı Faktörlerin Kendini Gerçekleştirme Düzeyine Etkisi*. Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 1993.
- Özdoğan, Öznur. "Kendini Gerçekleştirme Açısından İnsan-Din İlişkisi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37/3-4 (01 Aralık 1997), 359-364.
- Schultz, Sydney Ellen - Schultz, Duane P. *Modern Psikoloji Tarihi*. çev. Yasemin Aslay. Kaknüs Yayınları, 2016.
- Stanislav Grof. "Brief History of Transpersonal Psychology". *International Journal of Transpersonal Studies* 27/1 (2008), 46-55.
- Wilson, Colin. *New pathways in psychology: Maslow and the Post-Freudian revolution*. New York: Taplinger, 1972.
- Wulff, David. "Transpersonal (Benötesi) Psikoloji". çev. Ali Ulvi Mehmedoğlu - Saliha Uysal. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (2014), 243-254.
- Wulff, David M. *Psychology of religion: classic and contemporary*. New York: John Wiley & Sons, 2nd ed., 1997.